

Pràctiques funeràries i construcció de la identitat de les comunitats jueves contemporànies de Barcelona¹

Funeral practices and the construction of Jewish identity in the contemporary Jewish communities of Barcelona

Julia Martínez Ariño

Departament de Sociologia. Universitat Autònoma de Barcelona

Correspondència: Julia Martínez Ariño. Investigacions en Sociologia de la Religió.

Departament de Sociologia. Universitat Autònoma de Barcelona.

Edifici B, despatx B1-175, 08193 Bellaterra, Barcelona, Espanya.

Tel.: 00 - 34 - 935 812 447. Fax: 00 - 34 - 935 812 827. A/e: julia.martinez.arino@uab.cat.

Data de recepció de l'article: març 2010

Data d'acceptació de l'article: desembre 2010

Resum

Un dels principals trets definitoris del judaisme contemporani i de la col·lectivitat jueva és la seva forta diversitat interna. Aquest article, resultat d'una investigació feta al voltant de les pràctiques funeràries de les comunitats jueves contemporànies de Barcelona, així ho posa de manifest. Els objectius principals d'aquest treball són esbrinar si hi ha diferències entre comunitats amb relació a les qüestions funeràries, i també fer una aproximació a la manera com cada una construeix la identitat jueva a partir de la delimitació de qui pot ser enterrat i qui no en un cementiri jueu. La principal conclusió extreta de l'estudi és que les tres comunitats estudiades es diferencien, no tant en l'execució dels ritus funeraris, sinó en el significat i l'estatus atorgat a la llei jueva i als seus preceptes.

Paraules clau: pràctiques i ritus funeraris, cementiris jueus, identitat jueva, diversitat interna, llei i preceptes religiosos.

Abstract

One of the most characteristic features of Judaism and Jewish collectivity is its internal diversity. The present article, resulting from research carried out on funeral practices in contemporary Jewish communities in Barcelona, highlights this reality. The principal aims of this study are to gauge whether there are differences between communities and assess the way each one constructs its Jewish identity by delimiting who can and who cannot be buried in a Jewish cemetery. The main conclusion from the study is that the three communities differ, not so much in the execution of the funeral rituals, but in the meaning and status they grant to the Jewish law and its precepts.

Keywords: funeral practices and rites, Jewish cemeteries, Jewish identity, inner diversity, law and religious precepts.

1. Aquest article és un resum del treball guardonat amb el XIII Premi de Joves Sociòlegs (edició d'abril de 2009) de l'Institut d'Estudis Catalans.

1. Introducció

L'estudi del judaisme des de la perspectiva sociològica pot tractar de múltiples aspectes per a abraçar la complexitat i la multidimensionalitat d'aquesta tradició religiosa i cultural. Tot i així, en aquest article revisarem únicament un dels vessants, el referit a les pràctiques funeràries de tres comunitats jueves instal·lades en l'actualitat a la ciutat de Barcelona. Tanmateix, això ens conduirà a dues qüestions més d'especial importància i centralitat en el judaisme. Per una banda, la de l'existència de nombroses diferències entre les comunitats, no tant en la manera d'executar les pràctiques i rituals funeraris, sinó en l'estatus que atorguen a la llei jueva i als preceptes religiosos al voltant de la mort. És a dir, que en l'àmbit funerari emergeix amb claredat la diversitat interna del judaisme, manifesta específicament en la decisió de qui pot ser enterrat i qui no en un cementiri jueu i, per tant, qui és considerat jueu i qui no. Això remet a la segona qüestió central del judaisme que també treballarem en aquest article, la construcció de la identitat jueva dels jueus de la ciutat de Barcelona a partir de la combinació d'elements religiosos i nacionals o «ètnics».²

2. El marc teòric de partida

El marc teòric d'aquesta investigació va prendre com a punt de partida l'aportació de Berger i Luckmann a *La construcció social de la realitat* (1988), però específicament del primer a *El dosel sagrado* (2006), en la definició de la noció de *religió*. Segons aquests autors, es pot entendre la religió com un sistema de creences i normes construït socialment que dota de sentit i regula la vida quotidiana de les persones. És un univers simbòlic que permet ordenar les fases de la biografia (Berger i Luckmann, 1988), entre les quals es troba, és clar, la mort.

Entesa d'aquesta manera, la religió no només atorga sentit a la vida quotidiana, sinó que també ofereix resposta a aquelles realitats que la qüestionen. En aquesta línia, continua Berger (2006) afirmant que la mort representa la principal situació «límit» que «aguaita» l'estabilitat quotidiana, de manera que posa en dubte l'univers de significats i normes establert. En paraules de l'autor (Berger, 2006, p. 72) «la confrontación con la muerte (sea asistiendo a la muerte de otros o imaginando la muerte propia) constituye lo que posiblemente sea la situación marginal más importante». Davant d'aquesta, els universos simbòlics compleixen un paper de legitimació, la importància estratègica del qual per a la biografia individual és la ubicació de la mort.

Les aportacions de Berger i Luckmann se situen majoritàriament a una escala simbòlica, mentre que Durkheim (1987) estableix un pont entre aquesta dimensió simbòlica de la religió i la pràctica o el ritual. Per Durkheim (1987, p. 69), «una religió és un sistema solidari de creences i de pràctiques relatives a coses sagrades, és a dir, separades, prohibides, creences i pràctiques que uneixen en una mateixa comunitat moral [...] tots aquells que s'hi adhereixen». Sosté que els fenòmens religiosos estan situats en dues categories: les creences i els ritus. Segons l'autor (Durkheim, 1987, p. 63), «les creences religioses són representacions que expressen la natura de les coses sagrades i les relacions que sostenen, bé les unes amb les altres, bé amb les coses profanes» i els ritus, per la seva banda, «són unes regles de conducta que prescriuen com s'ha de comportar l'home amb les coses sagrades». Cazeneuve (1971, p. 16) planteja que un ritu «es un acto individual o colectivo que siempre [...] se mantiene fiel a ciertas reglas que son, precisamente, las que constituyen lo que en él hay de ritual». Es tracta d'una activitat pràctica el contingut de la qual la converteix en «una acción simbólica» (Cazeneuve, 1971, p. 254), de manera que vincula les dimensions simbòlica i ritual de la religió.

2. La utilització de cometes es deu a l'ambigüitat del terme, no només en el discurs científic de la sociologia, sinó també a l'interior del judaisme mateix. Així, doncs, s'equipara l'adjectiu *nacionals* al d'*ètnics*, ja que sembla ser l'equivalència que més va aparèixer en el discurs de les persones entrevistades.

Durkheim (1987), i en la mateixa línia Mauss (1939, a Cazeneuve, 1971) i Cazeneuve (1971), partint de la idea que allò profà no s'ha de mesclar amb allò sagrat,³ fa una divisió dels ritus en negatius i positius. Els primers estableixen una sèrie de prohibicions o restriccions que distancien les persones del món profà i de les seves ocupacions temporals. Aquesta interrupció de la vida profana durant els ritus la denomina Cazeneuve (1971, p. 202) *desocupación ritual*. Aconseguit aquest allunyament de la vida profana, els ritus positius apropen a la vida sagrada, és a dir, reglen i organitzen les pràctiques per a estrènyer la relació amb el món sagrat.⁴

D'altra banda, Durkheim (1987) i Cazeneuve (1971) vinculen la noció general de *pràctiques i rituals religiosos* amb la d'aquells concrets que envolten la mort. El primer considera el dol un exemple de *ritus piaculars*, que són aquells la celebració dels quals comporta tristesa. Així mateix, planteja que l'origen del dol es troba en el sentiment de debilitament que produeix la mort d'una persona entre la resta de membres del grup (Durkheim, 1987). El ritual aproxima els supervivents i genera un benestar que compensa el debilitament davant la pèrdua. En paraules de van Gennep (1986, p. 23), «tales cambios de estado [como la muerte de un miembro del grupo] no ocurren sin que se perturben la vida social e individual, siendo precisamente el objetivo de un buen número de ritos de paso, el aminorar los efectos nocivos de esas perturbaciones».

Per la seva banda, Ariès, a *El hombre ante la muerte* (1977), i Elias, a *La soledad de los moribundos* (1987), també han treballat el tema de la mort i n'apunten la variabilitat social i temporal. Tots dos emfatitzen la idea que, a diferència d'èpoques anteriors, en les societats occidentals actuals no hi ha un tractament públic de la mort. En paraules d'Ariès (1987, p. 17), «hoy [...] hemos desterrado a la muerte de la vida cotidiana», s'ha tornat, segons ell, oculta i llunyana, la qual cosa es tradueix en una manca de ritual. Per Elias (1987, p. 38), «la situación del tránsito hacia la muerte carece en nuestra sociedad de formas en medida considerable: es un espacio en blanco en nuestro mapa social». Així mateix, Ariès (1987) argumenta que en la història contemporània s'ha produït un altre canvi al voltant de la mort: la supressió del dol. Elias (1987) parla de l'aïllament emocional per referir-se a un doble debilitament: d'una banda, de la vivència que tenen els altres al voltant de la mort d'una persona i, de l'altra, de l'impacte d'aquesta circumstància en la seva vida.

3. Les especificitats del judaisme

Totes aquestes contribucions teòriques per a l'estudi sociològic de la religió queden limitades quan ens trobem davant del judaisme (Azria, 2005; Rozenberg, 1996; Tank, 2007), una tradició religiosa que incorpora una sèrie d'especificitats que en compliquen l'estudi, alhora que l'enriqueixen. Aquestes es refereixen, d'una banda, a la centralitat de la llei jueva i dels seus preceptes en la regulació de la vida quotidiana de les persones, el que Glock i Stark (1965) anomenen la *dimensió conseqüencial* de la religió, en aquest cas al voltant de la mort; de l'altra, la confluència d'elements religiosos, ètnics, culturals i polítics en la configuració de la identitat jueva; i finalment, l'existència en el judaisme d'una institució específicament funerària: la *hevrà kaddisha*.

3.1. LLEI JUEVA I PRECEPTES AL VOLTANT DE LES PRÀCTIQUES FUNERÀRIES

Una de les especificitats de la religió jueva és que es caracteritza, no perquè disposa de grans dogmes, sinó per la presència de la llei jueva, que regula i normativitza minuciosament la vida de les perso-

3. Durkheim (1987) es refereix a la impossibilitat de coexistència tant en una dimensió temporal, com en una d'espacial.

4. El judaisme conté preceptes al voltant de la mort que van tant en la línia dels ritus negatius (no treballar o no afaitar-se), com en la dels positius (rentar el cos del difunt, recitar l'oració *kaddish*).

nes (Sharot, 1991, 1998). Segons Rosenberg (1976), el judaisme és «un sistema de mandamientos religiosos», «un sistema de *mitzvot*».⁵

La Torà, o llei jueva escrita, juntament amb el Talmud, o llei oral, tenen un gran nombre de preceptes (un total de 613) referits a tots els àmbits de la vida, entre els quals hi ha els de la defunció d'un membre de la comunitat. Tot i així, una part important, també els orientats a tractar de la mort, són interpretacions de la Torà fetes posteriorment per rabins i savis i, per tant, són susceptibles de modificació. A més, el seguiment d'aquests preceptes és un dels principals trets, si no el principal, segons el qual es distingeixen les diverses branques del judaisme. És a dir, la diversitat es fonamenta, no tant en les creences, sinó en l'observança de la llei i en el compliment dels preceptes (Estanyol, 2002; Estruch *et al.*, 2004).

Amb referència als ritus funeraris jueus, «atorguen tanta o més importància a l'experiència del dol per part dels vivents que a allò que cal fer amb el difunt» (Estruch *et al.*, 2004, p. 36). Els rituals practicats en el moment de la mort estan destinats a oferir consol als supervivents i proporcionar-los les eines necessàries per a tornar a la vida normal després de la defunció d'un ésser estimat (Ehrlich, 2006; Cukierkorn, 2002). La majoria dels preceptes sobre la mort es troben recollits en un llibre de Rabi Yosef Caro del segle XVI, *Shul'han Aruj*, d'orientació ortodoxa. Aquesta recopilació meticulosa de normes no l'apliquen per igual tots els jueus.

Els preceptes que el judaisme prescriu al voltant de la mort, com la vetlla, la preparació del cos i l'enterrament, ajuden la persona morta a fer el pas del món dels vius al del més enllà —del qual el judaisme no ofereix gaires detalls— i els supervivents a apropar-se a la vida sagrada durant un temps, i a tornar a la vida profana quan s'acaba el dol. Aquest consisteix en unes normes dirigides a la inserció gradual a la vida quotidiana dels parents del difunt.

3.2. LA CONSTRUCCIÓ DE LA IDENTITAT JUEVA

La segona especificitat del judaisme tinguda en compte és la complexitat de la identitat jueva, impulsada fortament per l'arribada de la modernitat, l'emancipació dels jueus i la Il·lustració jueva o *Haskalá* (Azria, 1996b; Cohen, 2000). Autors com Azria (2005), Gómez (2006), Rosenberg (1976), Sharot (1991) i Webber (1994) afirmen que el judaisme incorpora una particularitat, que intervé sobretot en la formació de la identitat jueva, que és la pertinença a un «poble» o «nació», que traspasa les fronteres d'allò considerat estrictament religiós. Azria (1996a) i Rosenberg (1976), entre d'altres, a més, afegeixen a les dimensions religiosa i ètnica una tercera, l'estatal/territorial, que consideren imprescindible per a entendre l'existència jueva en l'actualitat.⁶

Per la seva banda, Trebolle (1996) sosté que una de les principals dificultats d'establir una llista de criteris que caracteritzin la identitat jueva és l'existència de grans diferències entre uns jueus i uns altres. A això s'afegeix la presència de dues vies de construcció de la identitat jueva: la *judeïtat* (la pertinença ètnica a un poble o nació) i el *judaisme* (per elements d'identificació religiosa)⁷ (Trebolle, 1996, 2005).

Segons Rosenberg (1976), la fusió i tensió entre els elements identitaris ètnics i religiosos condueixen a la pregunta de *Qui és jueu?* Trebolle (1996) també proposa la qüestió de *Quins són els criteris que fixen la pertinença al «poble jueu»?* Aquesta és una pregunta crucial per a entendre

5. La paraula *mitzvot* és el plural del terme hebreu *mitzvà*, que vol dir 'precepte'.

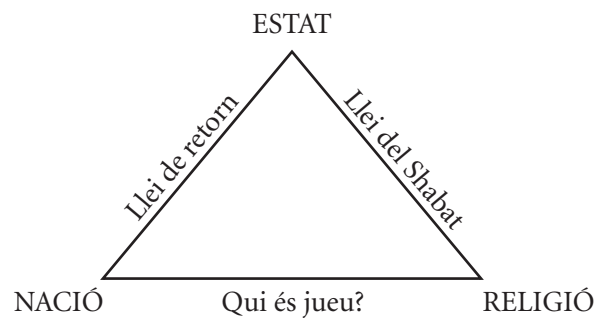
6. Tal com plantegen Azria (1996a), Berthelot (2008) i Rosenberg (1976), entre d'altres, la dimensió estatal entra a formar part de la identitat jueva des de la creació de l'Estat d'Israel l'any 1948. Tot i així, la idea d'*Eretz Israel*, o Terra d'Israel, com a referent identitari emocional (CAMARGO, 2001) diferent de la idea de l'estat, ja es troba present des de l'inici de la diàspora jueva (AZRIA, 1991). No obstant això, es va considerar que aquesta dimensió no era rellevant per al tema concret d'aquesta investigació.

7. Trebolle (1996) tradueix *judeidad* de l'anglès *jewness* i *judaísmo* de *judaism*. Berthelot (2009) distingeix entre *judaisme* (religió i institucions religioses), *judaïcitat* (col·lectivitat humana) i *judeïtat* (identitat jueva).

les discrepàncies entre les branques del judaisme a l'hora d'establir les fronteres del grup, és a dir, a l'hora de decidir qui és o no jueu i les conseqüències que se'n desprenen en diferents àmbits (Gómez, 2006; ISOR, 2005).

Aquesta complexitat de la identitat jueva remet a la idea que planteja Maalouf a *Les identitats que maten* (1999) sobre la composició de la identitat a partir de múltiples pertinences. L'autor argumenta que la majoria de les persones se senten pertanyents a diferents espais socials que contribueixen a la formació de la identitat i que pren més força la dimensió identitària que en un moment determinat es veu amenaçada. En el cas dels jueus, seguint Maalouf (1999) i Azria (2005), en cada moment emfatitzaran la faceta de la seva identitat que sentin més qüestionada per l'entorn: la religiosa, la nacional o la política. Tot i així, el tema continua sent complex per la dificultat de distingir entre religió i nació-ètnia, la qual cosa queda reflectida en el gràfic 1, proposat per Rosenberg (1976). En aquest gràfic la combinació de la nació-ètnia amb la religió deriva en la qüestió anteriorment esmentada de *Qui és jueu?*⁸

GRÀFIC 1. Relació estat-nació-religió en el judaisme



FONT: Rosenberg (1976), traducció pròpia.

3.3. LA HEVRÀ KADDISHA: UNA INSTITUCIÓ FUNERÀRIA

El tercer element específic del judaisme considerat és l'existència d'una institució dedicada exclusivament a la preparació del cadàver i a l'acompanyament del difunt i de la seva família: la *hevrà kaddisha*. Cada comunitat jueva compta amb aquesta «germanor santa» per complir els preceptes funeraris, cosa que demostra la importància que té per al judaisme. Això debilitaria la tesi d'Ariès (1987) i Elias (1987) sobre l'amagament i allunyament de la mort en les societats modernes, ja que la *hevrà kaddisha* constituïria una institució dedicada exclusivament a l'acompanyament de la persona moribunda/morta i de la seva família. Així, doncs, sembla que l'abandonament social de la mort no es produeix amb tanta força en el judaisme, ja que la *hevrà kaddisha* l'atén en tot moment.

4. El model d'anàlisi de la recerca

El model d'anàlisi construït per a aquesta investigació va prendre com a base tres dimensions d'anàlisi del marc teòric: la simbòlica, la pràctica/ritual i la institucional. La primera es refereix tant a les cosmovisions i creences religioses al voltant de la mort i la vida en el més enllà, com a la llei jueva i tots els seus preceptes que normativitzen els ritus funeraris i la vida quotidiana.

8. El gràfic planteja dues interrelacions més que no constitueixen un punt central en aquesta investigació.

Però com s'ha esmentat, aquesta idea de religió necessita ser complementada amb la de la construcció de la identitat jueva a partir d'elements religiosos i «ètnics». La dimensió ritual recull els rituals funeraris i les pràctiques quotidianes que queden regulats per la religió davant la mort, com a vies tant d'apropament a la vida sagrada com d'incorporació posterior a la vida diària dels supervivents. La seva concreció diferencia les tendències del judaisme, en la mesura que practiquen una observança diferent de la mateixa llei. Dins la dimensió institucional trobem la institució religiosa *hevrà kaddisha*, que és una cristallització de la normativització intensa de la mort i del dol i una expressió grupal estable de la pràctica ritual. A més, en participar en els ritus funeraris i de dol exerceix de representant de la comunitat com a expressió de la unió davant d'una situació que la fa trontollar.

4.1. HIPÒTESIS

Les hipòtesis de treball que deriven del model d'anàlisi de la investigació i que van guiar l'elaboració del treball de camp són les següents:

- a) Hi ha diferències entre les comunitats jueves de Barcelona en les pràctiques rituals funeràries i de dol derivades del grau de compliment dels preceptes.
- b) Aquestes comunitats es diferencien en la construcció de la identitat jueva. A la pregunta *Qui és jueu?* responen de manera diferent: mentre que per la comunitat ortodoxa són els trets ètnics els que predominen, les dues comunitats reformistes emfatitzen la importància dels elements religiosos.
- c) Aquesta determinació de qui és o no jueu incideix de manera significativa en la qüestió funerària. Això es tradueix en la divisió de la parcel·la jueva del cementiri de Collserola de Barcelona en espais diferenciats, a causa de la concepció diferent que cada comunitat té del que és i del que no és un jueu i, per tant, de qui pot i qui no pot ser enterrat al cementiri.
- d) Si bé, com afirmen Ariès i Elias, les societats occidentals contemporànies invisibilitzen i oculten el tractament públic de la mort, el judaisme, per contra, sembla adoptar una actitud diferent. L'existència de la *hevrà kaddisha* com a institució funerària mostra que aquesta tradició religiosa no amaga aquesta qüestió, sinó que la tracta de manera explícita.

5. Metodologia

Els objectius d'aquesta investigació van ser principalment descriptius, ja que pretenien mostrar d'una manera articulada les característiques d'una realitat concreta: la de les pràctiques funeràries de les comunitats jueves de Barcelona. Tot i així, també es va plantejar l'objectiu d'oferir una explicació de caire comprensiu sobre els motius als quals els entrevistats atribuïen les diferències entre les comunitats jueves en les seves pràctiques funeràries i de dol i sobre la manera com construïen la seva identitat.

L'estratègia metodològica adoptada per a l'observació de la realitat va ser qualitativa, amb la finalitat de conèixer en profunditat percepcions, creences, identitats i significats al voltant de les pràctiques funeràries. Per a la recollida de la informació es va fer servir la tècnica de l'entrevista semidirigida o semiestructurada.⁹ El guió de les entrevistes va constar de diferents apartats temàtics: les referències a la mort en la llei jueva, els preceptes i les pràctiques des de la mort fins a l'enterrament d'una persona, la divisió de la parcel·la jueva del cementiri de Collserola en diferents espais,

9. En un moment determinat es va valorar també la possibilitat de fer observacions, però atesa la delicadesa del tema i la seva privacitat per a les persones involucrades es va optar per ometre aquesta tècnica.

els preceptes i pràctiques de dol, el grau de compliment dels preceptes funeraris en cada comunitat i la construcció de la identitat jueva. Tots ells responen a les tres dimensions d'anàlisi de la religió considerades en el model d'anàlisi.

El camp d'estudi per a la recollida de dades va quedar delimitat espacialment a la ciutat de Barcelona, on s'ubiquen les comunitats jueves, i temporalment a l'actualitat, quan el judaisme recobra la seva presència pública a Catalunya. Finalment, els casos seleccionats van ser tres de les quatre comunitats jueves organitzades a la ciutat (Comunidad Israelita de Barcelona [CIB], Atid i Bet Shalom) i el treball de camp es va dur a terme entre febrer i abril de 2008.

Els informants van ser tres persones representants institucionals de les tres comunitats de Barcelona i una membre de la *hevrà kaddisha* de l'ortodoxa. La selecció es va fer comptant amb la diversitat interna que caracteritza el judaisme, però les conclusions extretes s'han d'extrapolar amb cautela. Van ser diversos els criteris de selecció de les unitats d'informació: la pertinença de cadascun d'ells a una comunitat jueva amb diferent orientació; el seu ampli coneixement de la comunitat a la qual pertanyien; el fet que tres d'ells, en ser representants institucionals, eren els encarregats d'atendre les persones alienes a la comunitat, i per l'accessibilitat a aquestes persones a través del grup de recerca Investigacions en Sociologia de la Religió (ISOR) del Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona. La quarta informant va ser seleccionada perquè es tractava d'una persona que participava directament als rituals funeraris com a membre de la *hevrà kaddisha* i per la voluntat de recollir la visió i el discurs d'una dona.

TAULA 1. Perfil de les persones entrevistades

	<i>Ortodox</i>		<i>Reformista</i>	
<i>Cas</i>	1	2	3	4
<i>Nom de la comunitat</i>	CIB	CIB	Atid	Bet Shalom
<i>Sexe</i>	Home	Dona	Home	Home
<i>Càrrec a la comunitat</i>	Responsable de relacions institucionals	Membre de la <i>hevrà kaddisha</i>	Responsable de relacions institucionals	Responsable de relacions institucionals
<i>Religiositat manifestada</i>	Força practicant	No practicant	Practicant	Practicant
<i>Forma de contacte</i>	Telefònic a través de l'ISOR	Telefònic a través de l'entrevistat 1	Telefònic a través de l'ISOR	Telefònic a través de l'ISOR

FONT: Elaboració pròpia.

L'anàlisi duta a terme va ser l'anàlisi de contingut qualitatiu o anàlisi temàtica de les dades textuais,¹⁰ ja que el més interessant per a aquest estudi va ser el contingut dels discursos, i no tant la seva forma. La codificació es va fer mitjançant el programa informàtic Atlas.ti 5.0 i el procediment de codificació va consistir en la codificació temàtica de les dades textuais a partir d'un marc de codificació que reunia:

- a) l'orientació de la comunitat jueva (ortodoxa o reformista),
- b) els conceptes del model d'anàlisi (taula 2).

10. Les entrevistes van ser transcrites literalment.

TAULA 2. Dimensions i codis inicials per a la codificació de les dades textuais

<i>Dimensió</i>	<i>Conceptes/codis</i>
1. <i>Cognitiva/simbòlica</i>	1.1. Cosmovisió i creences religioses sobre la mort 1.2. Llei i preceptes jueus respecte de la mort 1.3. Identitat jueva
2. <i>Pràctica/ritual</i>	2.1. Pràctiques i rituals funeraris 2.2. Pràctiques de la vida quotidiana regulades pel dol
3. <i>Institucional</i>	3.1. Participació de la <i>hevrà kaddisha</i> en ritus funeraris i dol 3.2. Relació comunitat-parents 3.3. Estatus i reconeixement de la <i>hevrà kaddisha</i>

FONT: Elaboració pròpia.

Aquesta llista es va veure ampliada amb altres codis no registrats en el model d'anàlisi que van sorgir durant la codificació (taula 3). Aquests van resultar d'interès especial per a ampliar l'anàlisi i incloure-hi temàtiques noves sorgides durant les entrevistes.

TAULA 3. Codis sorgits a partir de la codificació de les dades textuais

<i>Dimensió</i>	<i>Conceptes/codis</i>
1. <i>Cognitiva/simbòlica</i>	1.4. Llibertat individual respecte de les creences
2. <i>Pràctica/ritual</i>	2.3. Desigualtats de gènere en pràctiques i rituals 2.4. Llibertat individual respecte de les pràctiques 2.5. Observança de la llei i compliment dels preceptes 2.6. Cementiris jueus
3. <i>Institucional</i>	3.4. Comunitat i els seus membres 3.5. Referències a les altres comunitats jueves catalanes 3.6. Relació comunitats jueves – societat 3.7. Gestió dels cementiris jueus

FONT: Elaboració pròpia.

6. Principals resultats i revisió de les hipòtesis

A continuació presentem els principals resultats obtinguts a la investigació, ordenats segons les tres dimensions d'anàlisi i els principals codis empleats, de vegades il·lustrats amb fragments literals de les entrevistes,¹¹ per continuar després amb la revisió de les hipòtesis.

11. En tot cas cal recordar, com s'ha indicat anteriorment, que els resultats deriven de quatre entrevistes a quatre persones concretes, per la qual cosa cal extrapolar-les amb precaució, i cal ser conscients de la multitud de matisos existents al judaisme.

6.1. LA DIMENSIÓ SIMBÒLICA

Amb referència a la dimensió simbòlica, destaquen els resultats següents. En primer lloc, pel que fa a la *cosmovisió i creences religioses sobre la mort*, cal assenyalar que cap de les quatre entrevistes no va fer referència a dogmes al voltant del tema de la mort ni de la resurrecció, tot i que la teodicea construïda per a donar resposta a la situació anòmica de la mort conté matisos diferents per a cada branca del judaisme. No obstant això, si bé hi ha diferències, no són irreconciliables.

En segon lloc, amb referència a *la llei i els preceptes jueus sobre la mort*, els entrevistats coincidien a afirmar que si bé la llei jueva és única per a tothom, la interpretació que se'n fa varia entre orientacions. Així, doncs, mentre que l'ortodòxia segueix el *codi halàjic* o de preceptes d'orientació ortodoxa elaborat per Yosef Caro a partir de diferents interpretacions de savis, el reformisme segueix un codi de conducta reformista, que si bé es basa en la Torà, accepta la seva adaptació a les condicions actuals de vida dels jueus. Així, doncs, la gran diferència apreciable és l'estatut que atorguen a la llei jueva. Per l'ortodòxia es tracta de prescripcions religioses al voltant de la mort derivades dels textos sagrats, i pels reformistes són tradicions, de vegades d'origen no jueu, que els primers intenten instaurar com a preceptes. Això explica els diferents graus de rigor en l'observança de la llei i el compliment dels preceptes al voltant de la mort.¹² Ho veiem en les citacions literals següents de les entrevistes:

La primera vez que figura así, se puede decir en la Biblia, en la *Torá*, que es la Biblia, es «Abraham enterró a su esposa». Adquirió un terreno en Hebrón, y allí construye lo que se llama *Meharat Majpelá*, la cueva de *Majpelá*, y allí está enterrada ella, él mismo, sus hijos y los patriarcas Jacob y Joseph también. [...]. Es decir, que ya se ve ahí el comienzo de lo que significa el hecho de enterrar a una persona. Se puede decir que ahí... es decir, que la persona necesita una sepultura de acuerdo a lo que nos enseña la *Torá*. Primero por lo que es el recuerdo, cada vez que uno necesita va ahí y porque además, de la tierra venimos y a ella volvemos (entrevistat ortodox, CIB).

Aquí también hay mucha tradición, por ejemplo los ortodoxos eh... estiman que el cadáver, la cabeza del cadáver tiene que estar mirando hacia Jerusalén. Bueno, esto no son leyes, esto son eh..., son, bueno, son costumbres básicamente traídas de Marruecos (entrevistat reformista, Atid).

O sigui, pot haver-hi un costum. Per exemple, el costum: «el cos ha d'estar mirant orientat cap a Yerusalaïm». Tothom ho sap, no? [...] Això és una tradició de l'edat mitjana, això no es *halàjic*. I hi ha cementiris jueus, molt jueus, i se sap que són jueus i la gent no està enterrada mirant a Yerusalaïm (entrevistat reformista, Bet Shalom).

Per la seva banda, el tema de *la identitat jueva* constitueix un dels elements més complexos, però també més rics del mateix judaisme i de tota la informació recollida. En cap dels quatre casos comparats no apareix d'una manera clara una definició rigorosa de la identitat jueva. A les quatre entrevistes aquesta es dibuixa de manera confusa i no queda del tot delimitada quina és la via per a la seva transmissió. És a dir, si bé els ortodoxos de la CIB posaven més èmfasi en els elements de transmissió «ètnica» del «ser jueu» i les dues comunitats reformistes, Atid i Bet Shalom, emfatitzaven la pertinença com un element de decisió individual, no és nítida la construcció que els uns i els altres feien de la identitat jueva. Malgrat això, destaca el fet que tots els entrevistats apuntaven l'existència d'una «cultura o tradició hebrea», no necessàriament religiosa, i la centralitat en el judaisme de la qüestió de la identitat jueva. Tot i així, resta sense resoldre la qüestió d'on es troba la divisió entre els elements culturals, ètnics i religiosos en la definició de la identitat de cada una de les branques i comunitats del judaisme i si el que realment es transmet és la religió o la suposada pertinença ètnica a un poble.

Finalment, l'últim element de la dimensió simbòlica és la idea de la *llibertat individual a l'interior del judaisme respecte de les creences*. En aquest punt, les comunitats s'assemblen molt, ja que

12. En aquest cas es limita la referència al compliment de la llei i dels preceptes al voltant de la mort perquè va ser el tema de la investigació, encara que aquesta idea podria extrapolar-se a altres àmbits de la vida jueva.

és precisament un tret característic de tot el judaisme la llibertat en les creences i en la interpretació que se'n fa, també en les referides a la mort. És a dir, tant la comunitat ortodoxa CIB com les reformistes Atid i Bet Shalom accepten la pluralitat interna del judaisme, fins i tot dins de les seves comunitats, com un element de llibertat en l'elecció individual de les creences. En aquest sentit, torna a aparèixer la idea que les diferències entre comunitats no es donen tant en el nivell de les creences, sinó en l'estatus atorgat a la religió i a la llei jueva.

6.2. LA DIMENSIÓ PRÀCTICA O RITUAL

En el cas de les pràctiques i dels rituals, totes les informacions recollides són elements discursius i no pròpiament dades dels rituals. Per tant, tota l'anàlisi es refereix a les interpretacions i als discursos que els entrevistats van fer al voltant de les pràctiques en les seves respectives comunitats i els significats que els atorguen i com les viuen i interpreten. Això no va resultar un inconvenient, ja que va aportar la interpretació que cada comunitat fa de les diferències amb les altres, element buscat a les hipòtesis.

D'una manera general es pot assenyalar l'existència de similituds en l'execució dels rituals entre comunitats, tot i que hi ha diferències en el rigor amb el qual els duen a terme i, especialment, en el significat i importància que els atorguen i a la justificació que en fan. Les comunitats reformistes van subratllar l'origen tradicional i simbòlic de moltes de les pràctiques, i l'ortodoxa la seva justificació i l'origen normatiu (com s'ha vist en els fragments de les entrevistes).

On les diferències són clares és en el grau de rigor amb què les tres comunitats desenvolupen *les pràctiques quotidianes regulades pel dol*. Així, doncs, com era esperable, els informants de la CIB mostraven en el seu discurs que els membres de la seva comunitat feien un seguiment més rigorós dels diferents períodes de dol establerts en el judaisme que els membres de les comunitats reformistes.

En esta comunidad hay..., eh, no son todos practicantes, pero se trata de respetar el ritual religioso. Digamos el ritual sí es ortodoxo. A lo mejor la familia, en forma íntima, lo cumple lo más que pueda. A lo mejor no hace el duelo los siete días en la casa pero sí viene aquí a rezar de mañana y de noche (entrevistat ortodox, CIB).

Luego termina la ceremonia del entierro. Hay un, un tiempo de duelo que se llama la *shivá*, primero son siete días. La dureza o no de esto depende de... Nosotros entendemos que el dolor se lleva dentro. Aunque la ortodoxia tiene una serie de parafernalias como cubrir espejos, no sentarse en sillas, yo realmente, eso no está escrito en la *Torá*, yo no sé eso realmente en qué ayuda (entrevistat reformista, Atid).

Aquestes diferències es poden entendre a partir del diferent estatus que els uns i els altres atorguen als preceptes del judaisme. Tot i aquestes diferències, en tots els casos estudiats el significat i funció atribuïts al seguiment del dol és bastant similar: l'acompanyament de la família en els moments durs després de la pèrdua d'un ésser estimat i l'establiment d'una sèrie de pautes i patrons d'actuació que li permetin la incorporació a la seva vida quotidiana. És a dir, per a les tres comunitats el dol facilita el pas del que Cazeneuve (1971, p. 202) anomena *desocupació ritual* a la reincorporació normalitzada a la vida profana. Així ho mostren les entrevistes:

I la comunitat ajuda la família portant menjar perquè no hagin de cuinar i fent les tres oracions del dia conjuntament amb ells, sí? Això és la primera setmana. Després «senyors, el judaisme està orientat a la vida, comencem a recuperar-nos» (entrevistat reformista, Bet Shalom).

Les comunitats es diferencien també en l'àmbit de les *desigualtats de gènere en pràctiques i rituals funeraris*. D'entrada, es pot dir que a la comunitat ortodoxa les diferències entre homes i dones tant al voltant de la mort, com en altres aspectes, són més grans que a les comunitats reformistes, les quals aposten per una igualtat real. En l'ortodòxia, la participació de les dones en els rituals

funeraris i de dol es pot veure fins a cert punt limitada, mentre que en el cas de les reformistes, com a mínim en teoria, la seva participació és igual a la dels homes.

Siempre que muere una mujer, el presidente de la *hevrá kaddisha* masculina asiste al cementerio, pero no al revés, no la presidenta de la *hevrá kaddisha* femenina. ¿Por qué? Por tradición. No es una decisión propia. Al cementerio las mujeres van en ocasiones, pero otras no. Es por tradición. Eso depende de la familia (entrevistada ortodoxa, CIB).

Per la seva banda, el tema de *la llibertat individual del judaisme en les pràctiques i en els rituals funeraris* és comú en les tres comunitats entrevistades. És a dir, s'aprecia un consens quant a la llibertat individual davant la decisió sobre com cal tractar el cos un cop mort. En general, aquesta llibertat de decisió acaba sent marcada, però no determinada, per la manera de fer tradicional de cada comunitat.

Digamos que, si bien el ritual es religioso, hay eh..., libre albedrío. Cada uno lo hace como siente. No hay, no hay... Por ejemplo, si la familia no lo hace en la casa como se acostumbra, los siete días y viene aquí, nadie le va a prohibir, el rabino no le prohíbe (entrevistat ortodox, CIB).

Molt relacionat amb això, també va emergir a les entrevistes informació rellevant referida a *l'observança de la llei i el compliment dels preceptes*. Les diferències no emergeixen tant a les pràctiques, sinó a l'observança que fan les comunitats de la llei, és a dir, en la manera com l'entenen i interpreten. En altres paraules, les diferències entre les tres comunitats estudiades respecte de les pràctiques i dels rituals funeraris rauen principalment en l'estatut atorgat als preceptes i a la llei, si consideren el seu compliment una obligació immutable o quelcom que es pot revisar i reinterpretar. Per tant, l'origen de les diferències en les pràctiques i en els rituals funeraris s'ha d'entendre en la diferent observança que fan de la llei, és a dir, la manera com la interpreten, l'entenen i l'apliquen. Així s'ha fet palès amb els fragments de les entrevistes.

Finalment, la darrera qüestió de la dimensió pràctica és la dels *cementiris jueus i la seva gestió* a la ciutat de Barcelona. Aquest és un dels àmbits més conflictius entre les comunitats d'aquesta ciutat, i també en d'altres amb presència jueva. El tema funerari, i en especial els cementiris, és un punt clau en el qual es fa palès el debat sobre la identitat jueva, ja que és el moment en què es decideix si algú pot ser enterrat en un cementiri jueu en funció de si se'l considera jueu. I tot i que a les entrevistes van assenyalar que el tema de la mort no és central en el judaisme, és en aquest punt en el qual es produeix un distanciament fort entre les comunitats de Barcelona per la seva manera diferent de definir la identitat jueva. A més, també hi ha discrepàncies entre les raons i explicacions que cada entrevistat donava a la separació de les parcel·les jueves del cementiri de Collserola de Barcelona.

Lo que sí le repito que para el ortodoxo y conservador únicamente admiten las conversiones con sus tribunales. Y nosotros admitimos las conversiones con todos los tribunales ¿eh? Entonces, como ellos no los consideran judíos no los entierran con ellos. El motivo de la separación es que ellos no querían enterrar a los, a la gente que había elegido ser judía con nosotros. Y claro, yo no puedo decirle a una persona que se convierte con nosotros «mira, tú eres muy judío, pero cuando te mueras, yo aquí no te entierro porque el otro no te considera judío». [...]. Como hay esa discrepancia, pues nosotros nos vimos en la necesidad de buscar una solución a eso (entrevistat reformista, Atid).

El naixement d'una nova comunitat, que és la Comunitat Jueva Atid de Catalunya, doncs porta que, com que canvien alguna sèrie de conceptes, de com són, de qui es pot i qui no es pot enterrar en un cementiri jueu, fonamentalment gent procedent de la conversió d'aquesta comunitat, doncs la necessitat de crear un recinte [...] que és el cementiri d'Atid (entrevistat reformista, Bet Shalom).

Un sector [...] de la sinagoga Atid que tiene un sector como distinto. [...] Pero eso es más que nada por una cuestión también de crecimiento de la otra sinagoga, pero es por acuerdo mutuo. No es por una cuestión de enfrentamiento mutuo. No, esto es por acuerdo mutuo y tal es así. [...]. Es como si hubiese, eh..., más cementerios por más necesidades de espacio (entrevistat ortodox, CIB).

6.3. LA DIMENSIÓ INSTITUCIONAL

En últim lloc, l'anàlisi de la informació referida a la dimensió institucional del judaisme en allò referent als rituals funeraris ha remès en tots els casos a l'existència de la *hevrà kaddisha* com a institució funerària del judaisme. A més, és en aquest punt en el qual s'aprecia un consens més gran entre comunitats.

En primer lloc, pel que fa a *la participació de la hevrà kaddisha en els ritus funeraris i el dol* destaca una uniformitat important en el paper i les tasques fetes i atorgades a la institució a les tres comunitats. A les quatre entrevistes és presentada com un grup de persones que s'encarrega de dur a terme el rentat ritual i la preparació del cos per a l'enterrament, i en algun cas també d'acompanyament de la família durant el dol. Tanmateix, sorgeix una diferència en l'origen concedit a aquesta institució. Mentre que la CIB, i paradoxalment també Bet Shalom, assenyalen que l'existència d'aquesta institució es tracta del seguiment d'un dels *mitzvot* o preceptes, Atid sosté que la seva existència es deu a una qüestió de necessitat i no a una llei o a un precepte religiós.

La hevrà kaddisha no existe por, por una ley. Existe porque los judíos tenían que encontrar a alguien que los enterrara porque en aquellas épocas antiguas nadie quería enterrar a los judíos (entrevistat reformista, Atid).

Una altra de les similituds entre les comunitats respecte a la *hevrà kaddisha* és la relativa a *la relació entre comunitats i parents*. En tots tres casos s'observa que, en bona mesura, la relació entre les comunitats jueves i els parents després de la mort d'una persona es fa, en primer lloc, a través de la *hevrà kaddisha*. En aquesta relació, la *hevrà kaddisha* té com a funció consolar la família i tornar-la a la vida quotidiana.

Finalment, l'última idea que emergeix de les entrevistes, referida a *l'estatus i reconeixement de la institució de la hevrà kaddisha*, remarca de manera reiterada l'elevat nivell de reconeixement i prestigi de què gaudeix a l'interior de les distintes comunitats jueves. Els discursos argumenten que es deu al fet que les persones voluntàries que la formen fan un treball difícil i costós, a canvi del qual no reben cap recompensa, excepte la gratificació personal i el reconeixement de la comunitat.

Las personas que participan en la hevrà kaddisha cuentan con un gran reconocimiento por parte de la comunidad, ya que entregan sin esperar nada a cambio. Es como un cargo de honor dentro de la comunidad participar en ella (entrevistada ortodoxa, CIB).

6.4. REVISIÓ DE LES HIPÒTESIS

A partir d'aquests resultats passem a la revisió de les hipòtesis. La primera, que anunciava l'existència de diferències entre les tres comunitats jueves de Barcelona en les pràctiques funeràries i de dol derivades del grau de compliment dels preceptes del judaisme, va sortir reforçada per una banda, però alhora cal matisar-la. Per una banda, les entrevistes mostren diferències clares respecte de l'àmbit funerari entre les comunitats, atribuïbles a l'estatut que atorguen a la llei i als preceptes jueus i al grau de rigor en l'observança. És a dir, mentre que l'ortodòxia segueix les prescripcions com a derivacions de la Torà, els reformistes entenen que es tracta, en bona mesura, de tradicions i que, per tant, no és obligatori complir-les. No obstant això, cal matisar que si bé les entrevistes van reflectir l'existència d'una diferenciació important entre les tres comunitats segons el rigor en el compliment dels preceptes referents a la mort, aquesta no es fa palesa tant a les mateixes pràctiques funeràries i de dol, sinó en la justificació que donaven de la seva execució i el sentit que els atorgaven. Per tant, cal precisar la primera hipòtesi i assenyalar que les diferències, més que produir-se en les mateixes pràctiques, es troben en les percepcions, en els significats i en les interpretacions.

La segona hipòtesi, que assenyalava que la CIB, Atid i Bet Shalom es diferenciaven en la construcció que fan de la identitat jueva i en la manera com responen a la qüestió de *Qui és jueu?*, torna a sortir reforçada amb l'anàlisi de la informació, però requereix també aclarir un aspecte. Per una banda, les entrevistes mostren de manera evident l'existència de diferències entre comunitats a l'hora de decidir qui pot ser considerat jueu i qui no. És a dir, els entrevistats reformistes assenyalaven que és jueva aquella persona que vulgui ser-ho, independentment de si ha nascut en un nucli familiar jueu o de si ha optat per convertir-se a aquesta tradició, mentre que segons ells, la comunitat ortodoxa no considera jueves aquelles persones convertides per un tribunal rabínic no ortodox.¹³ El punt pendent d'aclarir d'aquesta segona hipòtesi sorgeix en l'ambigüitat de les al·lusions fetes a la formació de la identitat a partir d'elements religiosos i/o ètnics. Així, doncs, a diferència de la hipòtesi, cal remarcar que en cap de les entrevistes no es va oferir una definició clara de la identitat jueva. És a dir, no van determinar clarament el criteri que prenien unes comunitats i les altres per a la construcció i transmissió d'aquesta pertinença. Així, doncs, si bé sembla que l'ortodòxia posa més èmfasi en els elements ètnics i els reformistes, considerades per aquesta com menys religioses, en els elements religiosos i d'elecció pròpia, no es pot extreure una afirmació concludent.

La tercera hipòtesi, que sosté que la determinació de qui és o no jueu que diferencia les comunitats incideix de manera significativa en la qüestió funerària, concretament en l'existència al cementiri de Collserola de Barcelona de parcel·les diferenciades (una per a la CIB, una per a Atid i una per a Bet Shalom)¹⁴ a causa de la diferent concepció que cada una d'elles té del que és i el que no és un jueu, continua vigent. La informació de les entrevistes va apuntar efectivament les discrepàncies en la construcció de la identitat jueva com a causa de l'adquisició per Atid, i més tard per Bet Shalom, d'una nova parcel·la al cementiri, si bé també hi van poder intervenir les necessitats d'espai.

Finalment, la quarta hipòtesi, que considerava que la minoria jueva no ha dut a terme un procés d'ocultament de la mort, com afirmaven Ariès i Elias per al cas de les societats occidentals, també queda reforçada a partir de l'anàlisi de la informació. La institució funerària del judaisme té un paper clau a l'hora de tractar el moribund i de dur a terme tots els rituals funeraris i d'acompanyament del difunt i de la seva família. En altres paraules, la mort no queda relegada a un pla ocult ja que hi ha una institució dedicada exclusivament al seu tractament que gaudeix d'un fort prestigi social i reconeixement dins la col·lectivitat jueva. D'aquesta manera, podríem afirmar que la tesi d'Ariès i Elias no s'ajustaria al cas de les comunitats jueves, integrants de les societats occidentals. Tot i així, aquesta conclusió seria provisional, ja que podria invertir-se l'argument i pensar que el tractament de la mort en el judaisme és un exemple clar de l'ocultament de la mort, ja que es crea una institució perquè la majoria de les persones jueves no hagin d'afrontar-la de manera directa.

7. Conclusions

La qüestió funerària dins del judaisme tractada en aquest article constitueix simplement un exemple de la gran heterogeneïtat interna que caracteritza aquesta tradició cultural i religiosa (així com també succeeix en d'altres). Les maneres com les persones entenen una llei i uns preceptes, l'origen que els atorguen i la manera com els apliquen a la vida diària són alguns dels elements que permeten entendre aquesta diversitat.

13. El representant de la CIB va sostenir que acceptaven totes les persones com a jueves, independentment de la via d'entrada al judaisme. Tot i així, cal prendre amb precaució aquesta informació perquè l'entrevistat de la CIB és d'una orientació relativament més liberal que el conjunt de la comunitat i perquè els entrevistats reformistes van afirmar el contrari.

14. La parcel·la de Bet Shalom va ser adquirida durant el procés de revisió d'aquest article.

L'elaboració d'aquest primer treball exploratori sobre les comunitats jueves catalanes va plantejar nous interrogants que van desembocar en la preparació d'un projecte de tesi doctoral que es troba en la actualitat en fase d'elaboració. Alguns d'aquests són: quins són els elements que permeten entendre l'existència de diferents comunitats jueves en un territori on la presència quantitativa de persones jueves és força reduïda? Les discrepàncies que emergeixen en el cas de les pràctiques funeràries es veuen reflectides també en altres aspectes de la vida jueva, com el seguiment dels preceptes alimentaris, la celebració de les festivitats o el tipus d'educació jueva proporcionada a les noves generacions? Quins són els elements principals que configuren les diverses identitats jueves i com en funció de la vivència d'aquesta pertinença les persones desenvolupen un tipus de participació comunitària més expressiva o instrumental?

Avançar en aquest sentit permetrà entendre millor com es configuren les identitats col·lectives i la participació comunitària, vinculades o no a una tradició cultural i religiosa, en les societats occidentals, caracteritzades per l'individualisme i les relacions socials de tipus societari, en detriment de les relacions de tipus comunitari.

Agraïments

Aquest treball s'ha fet amb el suport del programa de beques del personal investigador en formació (PIF 2007-2011) de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Referències bibliogràfiques

- ARIÈS, Philippe (1987). *El hombre ante la muerte*. Madrid: Taurus.
- AZRIA, Régine (1991). «La Terre comme projet utopique dans les représentations religieuses et politiques juives». *Archives de Sciences Sociales des Religions*, núm. 75, p. 55-68.
- (1996a). *Le Judaïsme*. París: La Découverte.
- (1996b). «Los judíos, el judaísmo y la modernidad». *Historia, Antropología y Fuentes Orales*, núm. 15, p. 131-142.
- (2005). «Le judaïsme, contours et limites de la reconnaissance». *Archives de Sciences Sociales des Religions*, núm. 129, p. 135-150.
- BERGER, Peter L. (2006). *El dosel sagrado: Para una teoría sociológica de la religión*. Barcelona: Kairós.
- BERGER, Peter L.; LUCKMANN, Thomas (1988). *La construcción social de la realidad*. Barcelona: Herder.
- BERTHELOT, Martine (2008). «Aproximación a las principales corrientes actuales del judaísmo religioso y laico en Occidente y España». *Revista Miscelánea de Estudios Árabes y Hebraicos. Sección Hebreo*, núm. 57, p. 79-108.
- (2009). «Mirada al judaisme europeu actual. Aproximació sociodemogràfica i sociològica». *Revista Catalana de Sociologia*, núm. 24, p. 19-33.
- CAMARGO, Óscar (2001). «Sobre Israel y la Diáspora. El discurso de los judíos madrileños en torno al sionismo». *Raíces: Revista Judía de Cultura*, núm. 46, p. 17-27.
- CAZENEUVE, Jean (1971). *Sociología del rito*. Buenos Aires: Amorrortu.
- COHEN, Martine (2000). «Les Juifs de France. Modernité et identité». *Vingtième Siècle: Revue d'Histoire*, vol. 66, núm. 1, p. 91-106.
- CUKIERKORN, Jacques (2002). *HaMadrij: la guía: Guía de valores y prácticas del judaísmo moderno*. Oxford: Asociación Europea de Estudios Judaicos.
- DURKHEIM, Émile (1987). *Les formes elementales de la vida religiosa*. Barcelona: Edicions 62.
- EHRlich, Carl S. (2006). *Entender el judaísmo*. Barcelona: Blume.
- ELIAS, Norbert (1987). *La soledad de los moribundos*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- ESTANYOL, Maria Josep (2002). *Judaisme a Catalunya, avui*. Barcelona: Pòrtic.
- ESTRUCH, Joan; GÓMEZ, Joan; GRIERA, Maria del Mar; IGLESIAS, Agustí (2004). *Les altres religions: Minories religioses a Catalunya*. Barcelona: Mediterrània.
- GENNER, Arnold van (1986). *Los ritos de paso*. Madrid: Taurus.

- GLOCK, Charles; STARK, Rodney (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally & Company.
- GÓMEZ, Joan (2006). «Quanta, quanta diversitat. Problemes pràctics en l'estudi de les comunitats religioses de Catalunya». *Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia: Revista Electrònica Semestral* [Institut Català d'Antropologia], núm. 07.
- ISOR (2005). *Informe sobre l'atenció a les minories religioses al sector funerari català*. Barcelona. [Document no publicat]
- MAALOUF, Amin (1999). *Les identitats que maten*. Barcelona: La Campana.
- MAUSS, Marcel (1939). *Manuel d'ethnographie*. París: Presses Universitaires de France.
- ROSENBERG, Shalom (1976). «Identidad e ideología en el pensamiento judío contemporáneo». *Dispersión y Unidad*, núm. 18-19, p. 5-20.
- ROZENBERG, Danielle (1996). «Minorías religiosas y construcción democrática en España. (Del monopolio de la Iglesia a la gestión del pluralismo)». *REIS, Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, núm. 74, p. 245-265.
- SHAROT, Stephen (1991). «Judaism and the secularization debate». *Sociological Analysis*, vol. 52, núm. 3, p. 255-275.
- (1998). «Judaism and Jewish ethnicity: Changing interrelationships and differentiations in the diaspora and Israel». A: KRAUSZ, Ernest; TULEA, Gitta (ed.). *Jewish survival: The identity problem at the close of the twentieth century*. New Brunswick: Transaction, p. 87-105.
- TANK, Sébastien (2007). *Juifs d'élection: se convertir au judaïsme*. París: Centre National de Recherche Scientifique.
- TREBOLLE, Julio (1996). *El judaísmo moderno*. Madrid: Ediciones SM.
- (2005). *Los judíos hoy*. Còrdova: El Almendro.
- WEBBER, Jonathan (1994). «Modern Jewish identities». A: WEBBER, Jonathan (ed.). *Jewish identities in the New Europe*. Londres: The Littman Library of Jewish Civilization, p. 74-85.